

УДК 17.022.2 + 17.026.4

**ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ:
ВІД ТАЛІОНУ ДО КАТЕГОРИЧНОГО ІМПЕРАТИВУ І. КАНТА**

Ірина Павлюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: irina_1301@ukr.net*

Зміна змісту моральних цінностей відображає характер вияву історичної необхідності, особливості в конкретних соціальних умовах. Об'єкт дослідження – “золоте правило” моралі: не чини щодо інших так, як ти не хотів би, щоб вони чинили стосовно тебе. Розкрито історичні трансформації моральних цінностей: від таліону до категоричного імперативу. Доведено, що моральні цінності змінюються в процесі суспільного розвитку відповідно до потреб людини і суспільства.

Ключові слова: моральні цінності, таліон, ціннісні орієнтації, категоричний імператив, справедлива віддача, моральна поведінка, “золоте правило” моралі.

Моральні цінності – вагомий чинник у процесі людинотворчості, формуванні духовного світу особистості, основа моральної культури особи і суспільства. Вони є матеріалізацію ціннісних орієнтацій, установок, норм тощо в ситуації соціальної взаємодії, характеризують моральний аспект ставлення людини до світу. Обираючи моральні цінності, людина утверджує свідоме ставлення до норм і принципів моралі, цілісність своєї моральної свідомості, духовну гідність і дієвість поведінки.

У житті людини і суспільства моральні цінності відіграють надзвичайно важливу роль. Водночас змінюються уявлення про моральні цінності, а мета їх утілення стає новою проекцією досконалого майбутнього. Тому актуальна потреба сьогодення – знати особливості й механізми функціонування моральних цінностей, що зумовлює важливість вивчення їх генези й подальшої еволюції.

Окреслена проблема становить чимале наукове зацікавлення. У розвідках про складові морального комплексу поняття моральних цінностей не вивчено достатньо повно і ґрунтовно. Найчастіше їх трактують у контексті напрацювань радянської етичної думки 70-80-х років минулого століття. Віддаючи належне вченим, праці яких уже є класичними у сфері вивчення феномену моралі (О. Дробницький, С. Анісимов, А. Гусейнов, А. Татаренко та ін.), слід, однак, зважати на ідейну заангажованість наукових досліджень окресленого періоду, не завжди об'єктивну оцінку в них закордонної етичної думки. Також нема єдності в поглядах дослідників на природу моральних цінностей, їх змістову площину, механізми трансформаційних процесів, що відбуваються в них у разі зміни соціальних умов. Отже, питання генези моральних цінностей потребує глибшого й системнішого дослідження.

Мета статті – об'єктивно й цілісно проаналізувати моральні цінності в контексті історичної генези, визначити основні тенденції їх трансформації від таліону до категоричного імперативу І. Канта.

Розглянувши конкретно-історичний матеріал, доходимо висновку, що початковим відносинам між різними людськими спільнотами (групами, первісними стадами), які формувалися випадково, була притаманна взаємна ворожнеча, що не знала жодної міри, жодного обмеження. Це відносини можна охарактеризувати як соціально неврегульовані. Ситуація змінилася, коли в процесі розвитку різні господарсько самостійні групи почали взаємодіяти між собою. Колишні відносини необмеженої ворожнечі мусили поступитися первинній соціальній регламентації. Відносини між родами тепер регулював принцип справедливої взаємовіддачі, найбільш характерним виявом якого є таліон: “життя за життя, око за око, зуб за зуб”. Безпосередній сенс цього вислову в тому, щоб санкціонувати кривду, рівнозначну пошкодженню, і в такий спосіб підтримати стан рівноваги між різними групами.

Принцип таліону (лат. *lex talionis*) – принцип покарання за скоєний злочин, згідно з яким міра покарання має відповідати кривді, вчиненій злочинцем (“око за око, зуб за зуб”).

Таліон як специфічний спосіб взаємозв'язку між групами – універсальний звичай, характерний для всіх народів на стадії їхнього первіснородового розвитку (обов'язок кровної помсти, за характеристикою Л. Моргана та Ф. Енгельса, – важлива ознака грецького та римського родів). Його зафіксовано в багатьох найдавніших письмових джерелах (в історії європейської культури – зокрема в Біблії, творах Гомера, Гесіода, Геродота).

Дослідники стверджують, що таліон міг виникнути та існувати як ефективний соціальний лад лише в умовах родового суспільства, коли різні колективи, групи, роди перебували на однаково примітивному рівні розвитку, який не давав їм змоги вступати у взаємини керування та підпорядкування. Група розчиняла в собі людські індивідуальності, позбавляла їх соціальних властивостей. І лише в контексті цих історичних умов можна правильно осмислити зміст справедливої взаємовіддачі, звільнивши її від багатьох пізніших нашарувань.

Таліоні “життя за життя, око за око, кривда за кривду” чи, якщо сформулювати більш загально, “чини щодо інших так, як вони чинять стосовно тебе”, притаманні риси, що вирізняють його серед пізніших способів соціальної регламентації і засвідчують синкретичну природу [7, с. 104].

У таліоні параметри дії задано зовнішньо, вони не залежать від діяча. Фактична поведінка представників одного роду зумовлює відповідну реакцію. Наскільки дії індивіда, передбачені стандартом існування звичаю, не залежать від його особистих якостей та індивідуальності, засвідчує той факт, що вина батьків позначається на долі дітей до третього, четвертого покоління і далі.

Оскільки імпульс до дії задано зовнішнім стандартом, сила дії перебуває поза діячем-індивідом, то сама дія має пасивний характер. Не йдеться про творчість, ініціативу суб'єкта, а лише про відновлення порушеної рівноваги. Ситуація керує вчинками індивідів.

Водночас такий спосіб дії цілковито відповідає складові думок та почуттів людей тієї епохи. Помста належить до найдавніших пристрастей людської душі; її коріння – в інстинкті самозбереження. З одного боку, дія таліону – наслідок ззовні заданого звичаю, з іншого – вона відповідає внутрішнім імпульсам людини тієї епохи, є виявом її інстинкту. Немає чіткого розмежування зовнішніх, об'єктивних і внутрішніх, психологічних спонук до дії.

Також у таліоні не розділено групового й індивідуального інтересу. Ціннісна основа дії – у віддачі, рівнозначній заподіяній кривді. До самої дії не застосовували ціннісного аналізу. Дії не поділяли на добрі й погані. Відомо, що реалізація помсти була публічним актом, про який жертву, зазвичай, попереджували. Убивством на підставі таліону пишались. Чи добре, чи виправдано вбити людину, навіть якщо це скоєно в рамках священних релігійних звичаїв, – такі сумніви не хвилювали нерозвинуту душу первісної людини. Її уявлення про право, вину й відповідальність базувалися на тому, наскільки адекватно вчинено відповідну дію. Кровна помста – засіб взаємовідносин племен, це індивідуальна риса різних родів.

Історичний колорит родоплемінної епохи передбачав, що люди ні фактично, ні подумки не відокремлювали себе від колективу, і спосіб функціонування колективу був водночас формою діяльності індивіда. Тому ціннісний аспект, який визначав вагомість вчинку для колективу, – необхідна підстава для вчинку. В архаїчному стані родова (кровна) помста не розрізняє образ особистих і колективних.

Норми справедливої віддачі стосуються лише вчинків. Вони не співвідносяться ні з намірами, які їм передують, ні загалом з особою образника. Всі родичі вважають себе ображеними й відповідальними за реалізацію помсти, навіть якщо образа безпосередньо торкнулася тільки одного з групи. А жертвою помсти міг стати будь-хто з ворожого племені, не обов'язково саме кривдник. Навіть шкода, яку заподіяла худоба або якісь предмети, належні до ворожої групи, потребувала помсти, ніби йшлося про людину.

Якщо застосувати до характеристик таліону сучасні уявлення про форми соціального регулювання, то зауважимо синкретичну природу таліону. Його не можна назвати ні правовою, ні моральною установкою. Він містить у зародковому вигляді одне й інше. Він є і феноменом суспільної свідомості, і елементом індивідуальної психіки. Внутрішньо неподільний, таліон відповідав примітивним відносинам родового устрою й міг існувати лише в умовах замкненої суспільної структури первісності [15, с. 37].

Перехід від родоплемінного устрою до епохи цивілізації і, насамперед, перехід від племінної організації суспільства до територіально-державної зумовив корінну зміну механізму соціальної регуляції. У нових історичних умовах таліон не зміг успішно функціонувати. Одна з причин втрати значення таліону та вагоме обмеження сфери його застосування – вимога дотримуватися його точно (до найдрібніших деталей). Дуже часто реалізувати таліон достовірно просто фізично було неможливо. На нашу думку, таліон вичерпується в нових умовах, коли з'являється потреба більш конкретного і диференційованого підходу до соціальної реальності.

Більш-менш ефективно спрацьовувати далі таліон міг лише в умовах застійного стану – коли сусіди ті самі, зовнішні зв'язки чітко зафіксовано й можна передбачити найближчі наслідки своїх дій.

Ситуацію змінили активізація соціальної динаміки, ускладнення суспільних зв'язків і, відповідно, посилення відчуття невизначеності людського існування. Відчуття, що завтрашній день буде повторенням раз і назавжди усталеного порядку, зникає. З'явилося усвідомлення невизначеності, страху і, як природна реакція на нову ситуацію, обережність у спілкуванні з особами іншого племені [17, с. 6].

Отже, таліон містить подвійне відношення: по-перше, факт цілісності, спаяності, безумовної взаємної підтримки всередині колективу, який водночас є

завершеним господарським цілим; по-друге, факт взаємної ворожнечі й відчуженості між різними родами. Відносини між родами та племенами здебільшого були ворожими. Таліон ніби підтримував стан рівноваги в умовах цієї ворожості. Цивілізація, привнісши розподіл праці й торгівлю, встановила взаємну залежність різних місцевостей та етнічних груп. Шкодити іншим тепер – частково шкодити й собі. І таліон уже не сприяв соціальній регуляції життя, а дезорганізував, руйнував її. У нових умовах він незручний, не вигідний. Вирішально на зменшення значення таліону вплинула індивідуалізація соціального побуту, яка відкривала новий, невідомий досі світ суб'єктивних людських думок. Поступове відмежування індивідів від родової общини, а також небажання групи брати на себе можливі негативні наслідки поведінки своїх членів призвело до того, що здійснення таліону тепер було справою окремих сімей. Особистість, розірвавши первинний зв'язок із кровно-родовими об'єднаннями, отримує соціально-моральну реальність. Самі вчинки, без урахування внутрішніх помислів, не дають достовірного уявлення про окрему людину, тому норми справедливої віддачі вже не можуть ефективно регулювати відносини між соціально індивідуалізованими суб'єктами. Здебільшого “ревізія” таліону як форми спілкування відбувалася саме в цьому напрямі.

Нова ситуація потребувала подолання принципу справедливої віддачі як вирішального регулятора взаємин людини з особами інших племен. Із таліону постали, з одного боку, державно-правові норми (раніше індивіда захищав родовий колектив, тепер – держава), а з іншого боку – моральні норми.

В умовах, коли підвищилася соціальна мобільність і кожен має дбати про реалізацію відповідних суспільних цінностей, пасивної реакції-відповіді на вчинки інших не достатньо. Тепер людина активніша, змушена частіше, ніж у попередню епоху, зважати на наслідки своїх дій. Власними вчинками особа ніби подає іншим зразок для дій у відповідь. Історичний перехід від колективної відповідальності роду до індивідуальної відповідальності окремої людини не міг, звісно, відбутися без докорінної перебудови свідомості і форм соціального регулювання [15, с. 13].

Дії вже не можуть бути якими завгодно. Їх тепер кваліфікують як добрі та погані, корисні та шкідливі, і людина свідомо подає навколишнім зразок для позитивних, добрих дій і вчинків. Видозмінений таліон, з урахуванням нових аспектів, і є “золотим правилом” моралі: (не) чини щодо інших так, як ти (не) хотів би, щоб вони чинили стосовно тебе.

Перші згадки про “золоте правило” сягають VI–V ст. до нашої ери.

У відомій пам'ятці давньоіндійської культури “Махабхараті” Бхимшма дає перед смертю настанови: “Тих учинків інших, яких людина не бажає для себе, які їй самій неприємні, нехай не робить іншим”. У вченні Конфуція “золоте правило” осмислено як основу поведінки [7, с. 289].

Давні юдейські джерела фіксують переказ про нетерплячого й цікавого молодика, який просив викласти зміст Тори настільки стисло, щоб цю мудрість можна було засвоїти, стоячи на одній нозі. Нарешті звернувся з цим проханням до знаменитого вчителя законів Хілела. Той усміхнувся й відповів: “Не роби нікому того, чого не хочеш, щоб зробили тобі” [8, с. 63].

Принаймні тричі згадано “золоте правило” в Біблії: у книзі Товіта (у заперечному формулюванні), в Євангелії від Луки і, найбільш досконало

сформульоване, – у Євангелії від Матвія: “Отже, у всьому, як хочете, щоб з вами чинили люди, так чиніть і ви з ними; бо в цьому закон і пророки” [8, с. 46].

В античній Греції “золоте правило” моралі сформулював Гесіод, ще до Конфуція. Фалес на запитання: “Як нам прожити найкраще та найсправедливіше?” відповів: “Коли самі не будемо робити того, що засуджуємо в інших” [цит. за 3, с. 239]. “Золоте правило” є в “Одіссеї” Гомера, “Історії” Геродота та в інших джерелах.

Логічним є висновок про закономірний характер виникнення “золотого правила”, яке набуло значного поширення, глибоко вкарбувалося в суспільну свідомість у вигляді приказок, очевидних вимог життєвої мудрості, які в поєднанні відображають відповідну моральну орієнтацію. Його відгомін – у деяких висловах: “Не рий яму іншому, сам у неї потрапиш”, “Як зовуть, так і озиваються”, “Не знайшов у собі, не шукай в інших”.

Дослідження засвідчують, що “золоте правило” в античну епоху розглядали як вимогу життєвої моралі, але не як етичний принцип. Зокрема, в “Листах до Луцилія” Сенека каже: “Чекай від іншого того, що ти сам бажаєш іншому” [14, с. 73]. Аналогічний вислів є в Епіктета: “Чого не бажаєш собі, не бажай іншим; тобі не подобається бути рабом, не роби рабами інших” [4, с. 39].

Згодом ситуація дещо змінюється. Августин робить спробу ввести “золоте правило” в систему своїх поглядів, розглядаючи його як принцип природної моралі, яка має бути в основі практичної поведінки. Мислитель завершує свої настанови так: “У взаєминах з людьми достатньо дотримуватися однієї народної приказки: “Нікому нехай не роблять нічого такого, чого не бажають собі” [1, с. 301].

“Золоте правило”, сформульоване як “не роби іншому того, що ти не хочеш, щоб зробили тобі” [6, с. 247], – органічна складова соціальної системи Т. Гобса, як критерій, що дає змогу встановити, чи є вчинок запереченням природних законів, чи ні. На цих особливостях “золотого правила” акцентує Дж. Лок, специфічно переломлюючи їх через свою теорію заперечення вроджених ідей. Він називає його “незаперечним моральним правилом” і, на відміну від Т. Гобса, формулює позитивно: “Кожен має чинити з іншими так, як хоче, щоб чинили з ним інші” [6, с. 36]. Передумова “золотого правила”, згідно з Локом, – природна рівність усіх людей.

Переконання Дж. Лока, що “золоте правило” є мірилом моральної поведінки, заперечує Лейбніц. “Точний зміст цього правила, – пише він, – полягає в тому, що для об’єктивного враження потрібно зрозуміти іншу людину” [12, с. 160].

“Золоте правило” тільки в поєднанні позитивного та негативного формулювань можна розглядати як основу моральності, вважає німецький просвітителі І. Гердер. На його думку, моральній людині притаманний “єдиний головний закон: чого не хочеш, щоб інші робили тобі, того не роби іншим; що хочеш, щоб інші робили тобі, роби це іншим” [5, с. 112]. Цей закон, переконаний Гердер, – у серці кожної особи, у ньому сконцентровано моральну сутність людини.

Простежимо співвідношення “золотого правила” та категоричного імперативу Канта. “Золоте правило”, яке народилося у свідомості мас і містить слід живих пристрастей, частково утверджує егоїстичні форми вияву людської природи, тобто зберігає сліди свого емпіричного походження, викликає в Канта негативне ставлення. Відомо, що одна з незаперечних заслуг Канта в розвитку поняття моралі – означення моральних вимог як принципово загальних, що відрізняє мораль від багатьох інших

аналогічних соціальних нормативів (звичаїв, традицій). Та парадокс кантівської етики в тому, що, хоча моральна легітимність і спрямована на реалізацію природної і моральної досконалості, досягнути її в цьому світі неможливо. Категоричний імператив Канта – “Роби тільки відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той самий час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом” [9, с. 268] – це вимога до людської волі керуватися моральним законом, узгодити свої максими з ним. Категоричний імператив зобов’язує кожна людину ставитися до людства у своїй особі і в особі будь-якого іншого так само, як до мети, і ніколи – тільки як до засобу.

У сучасній літературі принаймні три автори запропонували досить вагомий дослідження “золотого правила”: Л. Філіпідіс, Г. Райнер, А. Діле. Крім чималого фактичного матеріалу, викладеного в їхніх працях, цікаві передусім спроби розмежувати форми “золотого правила”. І в моральній свідомості, і в історії етики це правило існує в різноманітних формах, яким відповідає відносно різний зміст. Тому їхня класифікація, диференційний аналіз і в кінцевому підсумку виявлення форми, яка найбільш повно й адекватно передає моральний зміст, – реальна проблема.

Найпростіша, традиційна і загально визнана класифікація – розмежування заперечної та стверджувальної форм, із яких перша містить заперечення, утримання від зла, а друга – вимогу активної дії.

З порівняльного аналізу випливає, що справедливість, за таліоном, вимагає завжди діяти відповідно до конкретної ситуації, але міра справедливості, яка потребує тотожності, не залежить від ситуації й від того, хто саме у неї потрапив. “Золоте правило” моралі, на відміну від таліону, спонукає до ініціативної дії (яку потрібно спрямувати на турботу про іншого та милосердне ставлення до нього, а не лише на реагування у відповідь), а в ставленні до іншого наполягає на прощенні, милосерді. Таліон і “золоте правило” разом творять нормативний зміст моралі, регламентують ставлення однієї людини до іншої. Таліон обмежує міру помсти, “золоте правило” моралі запроваджує рівність і взаємність у всьому щодо іншої людини і моральне ставлення до інших, яке має базуватися на принципі: “Не кривдь, не завдавай іншим лиха”, на ставленні людини до себе самої, яке є зразком ставлення до інших.

Сферу моралі творить ставлення людини до себе, до інших людей і до Вищого. Тому до моральних належать цінності і норми, які диктує таліон, “золоте правило” моралі і вони, власне, й зумовлюють це ставлення.

Проаналізувавши моральні цінності в контексті історичної генези, окресливши основні тенденції їх трансформації (від таліону до категоричного імперативу І. Канта), доходимо висновку, що моральні вимоги, з одного боку, передбачають постійне формування нових індивідуально-психологічних механізмів, глибше внутрішнє обґрунтування діяльності та вчинків, а з іншого – окреслюють зв’язок історичної необхідності у зміні ціннісних пріоритетів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Августин Блаженный*. Творения. СПб.: Алетейя, 1998. Т.4.
2. *Андреев И., Григорьян Б.* Философия Канта и современный идеализм. М.: Наука, 1987.
3. *Апресян Р.* Талион: его восприятие и видоизменения в христианстве и исламе // В кн.: Сравнительная философия: Моральная философия в контексте многообразия культур. М.: Вост. літ-ра, 2004. С. 11–106.
4. *Аристотель*. Никомахова этика. М.: Мысль, 1984. Т. 4.
5. *Гердер И.* Мысли, относящиеся к философической истории человечества. СПб.: Наука, 1929.
6. *Гоббс Т.* Левиафан // Избр. произведения. М.: Мысль, 1965. Т. 2.
7. *Дробницкий О.* Понятие морали: Историко-критический очерк. М.: Наука, 1974.
8. *Златоуст И.* Толкование Евангелия Святого Матфея Евангелиста. М.: Паломник, 1994.
9. *Кант И.* Трактаты и письма. М.: Наука, 1980.
10. *Ксенофонт*. Воспоминания о Сократе // В кн.: Сократические сочинения. СПб.: Комплект, 1993. С. 34-79.
11. *Лейбниц Г.* Новые опыты о человеческом разуме // М., Мысль, 1982. Т. 1. Т. 4.
12. *Локк Дж.* Письма о терпимости // Избр. философ. произведения. М.: Наука, 1980.
13. *Сенека*. О благодетии // В кн.: Римские стоики. Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. М.: Республика, 1995.
14. *Сенека*. Нравственные письма к Луцилию. М.: Наука, 1977.
15. *Соколов В.* Средневековая философия. М.: Высшая школа, 1979.
16. *Спиноза Б.* Этика // Сочинения. М.: Мысль, 1985. Т. I.
17. *Шопенгауер А.* Свобода воли и нравственность. М.: Республика, 1992.

**HISTORICAL GENESIS OF MORAL VALUES:
FROM TALION TO THE CATEGORICAL IMPERATIVE OF I.KANT**

Irina Pavlyuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: irina_1301@ukr.net*

In basis of moral values is a historical necessity, necessities of socio-historical process. The change of essence of moral values on the whole expresses the character of display of historical necessity, feature of its display in concrete social conditions. The object of our attention will be a «gold rule» of moral: not act in relation to other how you would not like, that they acted in relation to you. Thus, moral values change during community development in accordance with the necessities of man and society.

Key words: moral values, talion, valued orientations, categorical imperative, just return, moral conduct, gold rule of moral.

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ГЕНЕЗИС НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ:
ОТ ТАЛИОНА К КАТЕГОРИЧНОМУ ИМПЕРАТИВУ И. КАНТА****Ірина Павлюк**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: irina_1301@ukr.net*

Изменение содержания нравственных ценностей в целом выражает характер проявления исторической необходимости, особенности ее проявления в конкретных социальных условиях. Объектом нашего внимания является “золотое правило” нравственности: не делай по отношению к другим так, как ты не хотел бы, чтобы они делали по отношению к тебе. Раскрыт исторический переход нравственных ценностей от талиона к категоричному императиву, проанализированы особенности этого развития. Показано, что нравственные ценности изменяются в ходе общественного развития в соответствии с потребностями человека и общества.

Ключевые слова: нравственные ценности, талион, нравственные ориентации, категорический императив, справедливая отдача, нравственное поведение, “золотое правило” нравственности.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2010

Після доопрацювання 20.05.2010

Прийнята до друку 14.06.2010